

Алла Костянтинівна Смерчко,
кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри слов'янських
мов Дрогобицького державного педінституту ім. Івана Франка

ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКА ФРАЗЕОЛОГІЯ В РОМАНАХ Л.М.ТОЛСТОГО

У статті „Вечный поиск кристалла“ Л.Успенський висловив важливу думку, що „слово есть чудотворное единство звуковой формы своей и смыслового своего содержания“ (10, 5). Можна, наприклад, замінити пушкінські слов'язми у вірші „Пророк“ сучасними їх синонімами: „Восстань, пророк, и виждь, и внемли“, „Вставай, пророк, смотри и слушай“ і т.д., але сам вірш зникає, тому що порушиться співвідношення високого змісту і форми. Церковно-книжна лексика (восстань, влачился, внемли, отверзли і т.п.) слугує „формой выражения образного содержания“ (Шмельов Д.К.). За твердженням В.В.Виноградова, сила церковно-книжної мови, яка становить основу високого, „важного стиля“, міститься в багатій фразеології, упорядкованій риториками Ломоносовської школи (5, 166). Зрозуміло, в пушкінську епоху, і навіть ще раніше, ця лексика і фразеологія була вже подекуди позбавлена відбитку християнської моралі й релігійно-християнського світогляду, але „за библией сохранилось значение поэтического источника“ (5,176), тому що „слова и выражения церковнославянского языка через долгое употребление их приобрели особую важность и силу“ (7, 285). Таке відношення до церковнослов'янської лексики й фразеології характерне і для сучасних майстрів слова, які поцінують її за емоційність, образність, виразність (2, 151, 162). Але якщо ми звернемося до творчості Л.Толстого, до його основних романів, то побачимо, що тут церковно-книжна фразеологія відіграє більш складну роль, аніж просто форми вираження образного змісту. Звичайно, Л.Толстой цинив гнучкість, виразність слів і зворотів церковнослов'янської мови, але головне те, що він мислив цими образами, що численні моральні принципи, втілені в церковно-книжну форму вираження, були близькі йому, що він сам „исповедовал“ їх, і церковнослов'янська фразеологія пронизувала його мозок і серце. Її ніби знову повертається її первісна

мораль. Тому включення церковнослов'янської фразеології в структуру романів Толстого характеризується цілим рядом особливостей.

По-перше, ця фразеологія є вираженням світогляду і світовідчуття самого Толстого, його пошуків сенсу життя, наприклад: „Только бы всегда вовремя увидеть бревно в своем глазу, как бы были добрее“ („Вокресение“); „...человек не только не должен воздавать око за око, но должен подставлять другую щеку, когда ударят по одной, должен прощать обиды и с смирением нести их и никому не отказывать в том, чего хотят от него другие люди“ (Там же); „И ударившему в правую щеку подставь левую, и снявшему кафтан отдай рубашку...“ („Анна Каренина“); „В исторических событиях очевиднее запрещение вкушения плода древа познания. Только одна бессознательная деятельность приносит плоды, и человек, играющий роль в историческом событии, никогда не понимает его значения“ („Война и мир“)(8).

По-друге, церковнослов'янська фразеологія є відображенням соціального середовища, певних історичних обставин. Так, змалювання богослужіння в церкві про надання російському війську перемоги над Наполеоном подається саме через церковнослов'янську фразеологію: „не отвергни нас от лица твоего; укрепи нас верою в тя; даждь нам милость; воздаждь ему по благости его; сотвори знамение во благо о поправии под ноги врагов своих“ („Война и мир“).

По-третє, це засіб мовної характеристики героїв, вказівка на їх образ і спосіб мислення, а також на їх соціальну приналежність, наприклад: „Предел человеческий, – говорил старичок, духовное лицо, даме, подсевшей к нему и наивно слушавшей его, – предел положен, его ж и не преjdeши“ („Война и мир“). Порівняйте зі словами старого князя Болконського: „Нет, дружок, нам с своими генералами против Бонапарта не обойтись; надо французов взять, чтобы своя своих не познаша и своя своих побиваша“ (Там же); порівняйте зі словами княжни Мар'ї: „Мне кажется только, что христианская любовь к ближнему, любовь к врагам достойнее, чем те чувства, которые могут внушить прекрасные глаза молодого человека молодой девушке...“ (Там же). „Нет, я не брошу камня, – отвечала она (Анна) ему на что-то“ („Анна Каренина“); „В меня кинут камень, я знаю – сказала она (гр. Бетси), – но я приеду к Анне“ (Там же). Порівняйте також мову мадам Шталь, яка прикривала церковнослов'янською фразеологією

своє вдавене нездоров'я: „Да, бог дає крест і дає силу нести його. Часто удивляєшся, чому тягнеться эта жизнь...“ (Там же).

Сюди ж відноситься використання ФО для характеристичних цілей, до того ж ця характеристика йде від самого героя, не від автора, а від інших персонажів роману. Наприклад, Каренін – Анні: „Я предаюсь весь вашей воле и вашему чувству справедливости“ („Анна Каренина“); Нехлюдов про Маслову: „Одно из двух: или она полюбила Симонсона и совсем не желала той жертвы, которую я воображал, что приношу ей, или она продолжает любить меня и для моего же блага отказывается от меня“ („Вокресение“).

По-четверте, це засіб критичного відношення Л.Толстого до дійсності, що виражений через його героїв: „Братья мои масоны клянутся кровью в том, что они всем готовы пожертвовать для ближнего, а не платят по одному рублю на сборы для бедных...“; „Все мы исповедуем христианский закон прощения обид и любви к ближнему..., а вчера засекали кнутом бежавшего человека“; „Испанцы вossылают мольбы богу через католическое духовенство в благодарность за то, что они победили 14-го июня французов, а французы вossылают мольбы через то же католическое духовенство о том, что они 14-го июня победили испанцев“ („Война и мир“).

По-п'яте, це засіб вираження філософських роздумів Льва Толстого над проблемами війни і миру. Для досягнення миру потрібно „положить конец“ влади звіра, тобто Наполеона, „отдать жизнь, приносит пользу отечеству“, „делать чудеса храбрости“, робити все „для блага отечества, гореть храбростью, пасть героем, пролить кровь, попрасть врагов, исполнить свой долг“ перед батьківщиною, бути „сынами отечества“. Це активний початок, пов'язаний з тим, що маса визнає кінець війни; в нього вривається пасивне сприйняття воєнних дій, пов'язане з хибним висновком про даремність осмислення історичних подій. Стихійні елементи знаходять своє вираження в наступній фразеології: *воля божия, воля провидения, божественное провидение, уповать на бога, вossылать молитвы, мольбы* і т.п.

„Господи, создатель мой! Внял ты молитве нашей..., – дрожащим голосом сказал он (Кутузов), сложив руки. – Спасена Россия“ („Война и мир“).

Церковнослов'янська фразеологія у Толстого є засобом вираження однієї з вузлових проблем центральних толстовських героїв – співвідношення розуму й віри (3, 23). Історія моральних

пошуків героїв розкривається в романах в декількох планах: через світські пошуки сенсу життя П'єром, Андрієм Болконським, Нехлюдовим, Левіним; у світлі масонських вчень; у світлі християнсько-релігійної моралі любові до ближнього.

Лексико-семантичними центрами фразеології цього кола є такі лексеми, як *истина, жертва, жертвовать, любовь, любить, крест, жизнь, добродетель и зло*, які утворюють різноманітні в структурно-граматичному плані ФО: *открыть истину, вступить на путь истины (на путь добродетельной жизни), желать добра ближнему, жертвовать жизнью, приносить жертву, нести крест, протянуть руку помощи, сделать добро (зло)*. Найбільш активними серед даних ФО являються фраземи *любовь к ближнему, сделать добро*, що пов'язане з вирішенням питання про призначення людини, про сенс життя. „Он утешал себя тем, что ... имел другие добродетели – любовь к ближнему и в особенности щедрость“ („Война и мир“); „А главное, – продолжал Пьер, – я вот что знаю и знаю верно, что наслаждение делать добро, это добро есть единственное верное счастье в жизни“ (Там же); „А любовь к ближнему, а самопожертвование? – заговорил Пьер. – Жить только так, чтобы не делать зла, чтоб не раскаиваться, этого мало“ (Там же); „Какое же может быть заблуждение и зло в том, что я желал ... сделать добро, да и сделал хотя кое-что“ (Там же).

Л.Толстой переконаний, що людина повинна добре знати, яка в неї в житті мета і якими засобами її можна досягнути або хоча б постійно наблизитися до неї. „Нельзя счесть добро, которое он здесь сделал всем, начиная со своих мужиков и до дворян“ („Война и мир“). Делать добро – до цього по-різному і в різні періоди життя приходять П'єр Безухов, Нехлюдов і Левін. „Как легко, как мало усилия нужно, чтобы сделать так много добра, – думал Пьер, – и как мало мы об этом заботимся!“ (Там же).

Розумний, але наївний П'єр Безухов не втрачає надії на краще майбутнє, він шукає людей, які знають істину, і в пошуках моральної філософії звертається до масонів (6). «... а этот человек знает истину, и ежели бы он захотел, он мог бы открыть мне ее» („Война и мир“); „... но более всего ему было радостно, что наступала минута, когда он наконец вступил на тот путь обновления и деятельно-добродетельной жизни, о котором он мечтал со времени своей встречи с Осипом Алексеевичем“ (Там же); Масони пропонують йому руку допомоги й

рафіновані догми християнського всепрощення й любові, дають поради: „Помощь дается токмо от бога, – сказал он, – но ту меру помощи, которую во власти подать наш орден, он подает вам, государь мой!“ („Война и мир“); „И от себя и от их имени протягиваю вам братскую руку“ (Там же); „Не вступайте на суетные пути жизни“ (Там же). Розчарувавшись у своїх друзях масонах, які проповідували любов до ближнього, але не виконували цих заповідей, П'єр, проте, не сумнівається у християнсько-релігійному догматі любові до ближнього і приходять до висновку морального самовдосконалення. „...Кеобходимо очистить и обновить свего внутреннего человека, и потому прежде, чем знать, нужно верить и совершенствоваться. И для достижения этих целей в душе нашей вложен свет божий, называемый совестью“ (Там же). Тут ми зустрічаємося з так званим комбінаторним прирошенням смислу ФО (В.В.Виноградов), тобто з семантичною трансформацією фразем; порівняйте значення цієї фраземи в словниках – „окружающий мир; жизнь во всех ее проявлениях“ (ФСРЯ, 411); наприклад: „... так радостно и ново ему было на душе, как будто он (князь Андрей) из душевной комнаты вышел на вольный свет Сожий“ („Война и мир“). П'єр робить спробу допомогти й іншим у моральному самовдосконаленні, навіть тим, хто йому не симпатизує, як Борис Друбецький: „И потому-то я желал бы истинно спасти его от зла и ввести его на путь истины“ (Там же).

До ідеї любові до ближнього приходять і Нехлюдов, і Левін. „Разумом, что ли, дошел я до того, что надо любить ближнего и не душить его“ („Анна Каренина); „Любите ненавидящих вас“ (Там же); „Только исполняй люди эти заповеди, и на земле установится царствие божие, и люди получают наибольшее благо, которое доступно им“ („Воскресение“).

І в П'єра, і в Нехлюдова, і в Левіна усвідомлення вдосконалення вірою. Вони здатні вірити і цим відрізняються від іншого центрального героя, Андрія Болконського, з його тверезим аналітичним розумом, який чимало страждає від свого розуму, тому що свідомість, як вважав Толстой, отрує життя постійним нагадуванням людині про її слабості; вона з усією нещадністю відкриває перед людиною темні сторони життя, не терпить ілюзій, не мириться з необґрунтованими надіями (3, 43). Звідси і гіркі роздуми Андрія Болконського: „Ах, душа моя, последнее время стало тяжело

жить. Я вижу, что стал понимать слишком много. А не годится человеку вкушать от древа познания добра и зла“ („Война и мир“).

З темою морального самовдосконалення щільно стикається тема покутування і покарання (див. 1), по-різному відбиваючись в романах Толстого. У романі „Воскресение“ ця тема пов'язана з центральними його героями – Нехлюдовим і Масловою. Скоївши в молодості тяжкий моральний вчинок, Нехлюдов страждає від усвідомлення своєї провини: „Я хоть теперь хочу искупить свой грех“ (ч.1, гл.ХІ, ІІІ); „... чтобы загладить, искупить свой грех, Катюша“ (Там же); „Но тотчас же пришла мысль, что если ему стыдно, то это тем лучше, потому что он должен нести стыд“ (Там же); „Совесть моя требует жертвовать своей свободой для искупления моего стыда“ (Там же); „Нести всю тяжесть своего падения“ (ч.1 гл.ХХІ) повинна й Маслова, і в результаті обидва вони повинні нести кару. „Если бы на ней женился свободный, она все точно так же должна отбыть свое наказание. Тут вопрос: кто несет более тяжкое наказание – он или она?“ (гл.ІІІ, ХХІІ)

В романі „Анна Кренина“ ця тема розкривається в трикутнику: Каренін – Анна – Вронський. Приголомшений зрадою Анни, Каренін міркує: „То-то и ужасно в этом роде горя, что нельзя, как во всяком другом – в потере, в смерти, нести крест, а тут нужно действовать“ (ч.ІV, гл.ХІІ).

Докори сумління зризуть також і П'єра Безухова, який винить самого себе в своїм одруженні, у своєму поламаний долі: «Я виноват и должен нести ... что?» Позор имени, несчастье жизни? („Война и мир“). Друзі-масони звинувачують П'єра в тому, що він не допоміг своїй дружині, Елен, знайти путь істини: „Вы не могли ей помочь, государь мой, найти путь истины, а ввергли ее в пучину лжи и несчастья“ (Т.2, гл.ІІ), тому він змушений покутувати свою провину.

Мотив покутування, хоча і в іншому плані, лунає і в світському салоні Анни Павлівни Шерер: „Россия одна должна быть спасительницей Европы... Мы одни должны искупить кровь праведника“ (Там же).

Як показав матеріал, серед ФО, пов'язаних з розкриттям даної теми, високою активністю в романах Л.Толстого відрізняється дієслово „нести“, яке є граматичним і стилістичним центром коннотативних сполучень аналітичного характеру: *нести позор, нести несчастье, нести стыд, нести наказание, нести тяжесть падения*. Іменники, з якими дане дієслово утворює сполучення,

поділяються на дві групи: 1) ті, які виражають фатальну неминучість: *нести судьбу, нести жребий* (*проклятие, несчастье, наказание* и т.п.); 2) ті, що означають тяжке душевне чи суспільне становище: *нести стыд* (*позор, тяжесть падения* и т.п.).

Із цієї серії випадає фразема *нести крест*, яка утворює метафоричну єдність (ФСРЯ, 276). Доказом стійкості даної фраземи на семантичному й лексичному рівні є трансформація її лексичного складу, що зустрічається в тексті, пропуск дієслівного компонента. Так, князь Василій на співчутливе питання про своїх синів (різницю між якими він вбачав тільки в тому, що один – спокійний дурень, а другий неспокійний дурень) відповідає: „Это мой крест, я так себе объясняю. Что делать?“ („Война и мир“). З такою ж трансформацією зустрічаємося ми й у виразі *манна небесная* – „что-либо желанное, крайне необходимое, редкое“ (ФСРЯ, 257). „Братья мои масоны клянутся в том, что они всем готовы пожертвовать для ближнего, а не платят по одному рублю на сборы для бедных и интригуют против ищущих манны...“ („Война и мир“). Образи, які лежать в основі цих фразем й закріплені традицією, зумовили їх стійкість, тому вони зрозумілі і в зміненому вигляді, бо люди мислять насамперед образами. Як відомо, одна з основних рис ФО – стійкість, а стійкість характеризується цілим комплексом інтегрієнтів, тому ослаблення однієї ознаки веде до посилення другої і не руйнує ФО, й поповнення всієї фраземи за рахунок асоціативної пам'яті.

Наведемо приклад трансформації багаточленної фраземи: „Он (доктор) понимал, что со стариком говорит нечего и что глава в этом доме – мать. Перед нею-то он намеревался рассыпать свой бисер“ (Анна Каренина). Порівн.: „метать (рассыпать) бисер перед свиньями – напрасно говорить о чем-либо тому, кто не способен или не хочет понять это“ (ФСРЯ, 246).

У Л.Толстого ця фразема вжита у протилежному значенні. Зміна семантики спричинила неможливість включення останнього елемента, хоча структура фраземи збереглася повністю.

Семантичний варіант спостерігається й у таких фраземах, як *свет божий* (див. приклади вище), *царство небесное*: „И где нам, князь, воевать с французами ... Посмотрите на нашу молодежь, посмотрите на наших барынь. Наши боги – французы, наше царство небесное – Париж“ (Война и мир).

Отже, як видно з наведеного матеріалу, церковнослов'янська лексика і фразеологія у Л.Толстого, серед якої можна виділити дві групи, є передусім вираженням його світогляду, його світовідчуття.

I) словосполучення, які увійшли в російську мову без змін їх семантики: *воздать почести, возвысить голос, положить конец, положить предел, излить гнев, исполнить долг (волю, намерение, желание), сделать добро, внять молитве, отдать последний долг, любить ближнего, ввести в грех, воссылать молитвы, свет божий* тощо;

II) словосполучення, які стали фраземами в результаті повного чи часткового переосмислення еквівалентних церковнослов'янських зворотів і виразів: *наставить (вести) на путь истины* (Пс. 26, П) – „научить, вразумить“, *попирать ногами* (Матф. 7,6; Римл. 16,20, Пс.43,6); „унижать, действовать несправедливо, насильственно“; *нести крест, подать помощь, сбросить (кинуть) камень, приносить жертву, открыть истину, царство добра и правды* и др. (більшість із них поширені в сучасній російській мові, особливо в газетно-публіцистичному стилі).

1. Јрхангельский В.Л. „О задачах изучения фразеологии и языка Льва Толстого“ // XIV Толстовских чтеньях. – Тула, 1976.
2. Бабкин А.М. Русская фразеология, ее развитие и источники. – Ленинград, 1970.
3. Бурсов Б.И. Л.Н.Толстой. Идеиные искания и творческий метод. 1847-1862. – М., 1960.
4. Виноградов В.В. О взаимодействии лексико-семантических уровней с грамматическими в структуре языка // Мысли о современном русском языке. Сб. статей ... – М., 1969.
5. Виноградов В.В. Очерки по истории русского литературного языка XVII-XIX в.в. – М., 1938.
6. Пыпин А.Н. Русское масонство. XVIII и первая четверть XIX в. – Петроград, 1916.
7. Солосин И.И. Отражения языка и образов Св. писания и книг богослужебных в стихотворениях Ломоносова. Изв.ОРЯС, СПб., 1913, т.XVIII, кн.2. – С.285.
8. Толстой Л.Н. Собр. соч. в 12 т. – М., 1987.
9. Ульманн С. Семантические универсалии // Новое в лингвистике. Вып.V (Языковые универсалии). – М., 1970.
10. Успенский Л. Вечный поиск кристалла // литературная газета. – 9.09.1974.

Алла Смерчко. Церковнослов'янська фразеологія в романах Л.М.Толстого. В статті аналізується особливості

функціонування церковнослов'янських фразеологізмів в романах Л.М.Толстого. Обґрунтовується положення про те, що вони є експресивно-образною формою вираження світобачення і світовідчуття Толстого, його пошуків сенсу життя, філософських роздумів над проблемами війни і миру, покарання та спокути, проблемою морального самовдосконалення, а також є засобом розкриття мовної характеристики його героїв, їх образів і способів мислення, соціальної приналежності.

Алла Смерчко. Церковнословянская фразеология в романах Л.Н.Толстого. В статье анализируются особенности функционирования церковнославянских фразеологизмов в романах Л.Н.Толстого. Обосновывается положение о том, что они являются экспрессивно-образной формой выражения мировоззрения и мировосприятия Толстого, его поисков смысла жизни, философских раздумий над проблемами войны и мира, наказания и искупления, проблемой нравственного самосовершенствования, а также являются средством раскрытия речевой характеристики его героев, их образа и способа мышления, социальной принадлежности.

Alla Smerchko. Church-Slavonic Phraseology in L.Tolstoy's novels. This article deals with functioning of Church-Slavonic phraseology in L.Tolstoy's novels. We consider the statement that they are expressive-figurative form of means of Tolstoy's world outlook and perception of the world, his search of the meaning of life, philosophical meditation over peace and war problems, punishment and redemption, the problem of moral self-perfection, and also it is a means of disclosing of speech characteristic of his heroes, their images and the way of thinking, social belonging.